

*Kutadgu Bilig'*deki “Tuşı” Çekim Edatı Üzerine*

İDRİS NEBİ UYSAL*

ÖZ

Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinden biri *Kutadgu Bilig'*dir. Eser bugüne kadar birçok incelemeye konu olsa da metinde hâlen gözden kaçmış, kesin bir sonuca bağlanmamış veya yeniden yorumlanması gereken dil malzemelerinin bulunduğu aşikârdır. Bu yazıda, *Kutadgu Bilig'*de çekim edatı olarak işletilen “tuşı” (<tuş+ı) sözcüğü üzerinde durulmuştur. Tuşı, eser için hazırlanan İndeks'te “tuş” maddesi altında değerlendirilmiştir. Bu tavır, Türkçenin tarihsel söz varlığındaki bir sözcüğün/yapının fark edilmemesine yol açmıştır. Eserde 22 yerde çekim edatı görevi yüklenen bu sözcük, tuş (=eş, benzer, denk; karşı) sözcüğüne teklik üçüncü kişi iyelik eki getirilerek elde edilmiştir. Sözcüğün dilbilgiselleşmesi sürecinde üzerindeki iyelik ekinin kalıplaşması etkili olmuştur. Tuşı, yalın hâldeki sözcüklerden sonra “gibi”, “kadar”, “için” anlamlarında, yönelme hâli ekli sözcüklerden sonra ise “karşı/karşılık” anlamındadır. Örnekleri Karahanlı dönemi eserlerinde yoğunlaşan bu sözcüğe bugüne kadar yapılan çalışmalarda araştırmacılar tarafından değinilmemiştir. Dil araştırmalarında böyle bir çekim edatının varlığından söz eden tek çalışma, Yong-Söng Li'ye ait *Türk Dillerinde Sontakılar* adlı eserdir. Fakat Li'nin tespitleri hayli eksik olup bu çekim edatının bütün özelliklerini yansıtmamaktadır.

Anahtar sözcükler: Tuş, tuşı, dilbilgiselleşme, çekim edatı, *Kutadgu Bilig'*

Bilindiği üzere *Kutadgu Bilig'*¹, ideal devlet teşkilatının yanında kişilerin hem birbirleriyle hem devletle olan ilişkilerini alegorik tarzda anlatan bir eserdir. Balasagunlu Yusuf'un kaleminden çıkan bu eser, yalnızca dil ve edebiyat yönüyle değil; Türk-İslam medeniyetinin farklı alanlarına ışık tutan özellikleriyle birçok disiplin için temel teşkil edecek kaynaklardan biridir. Müellifine “hashacılık” unvanı kazandıran bu kitap (Dilâçar 1995: 23), sadece dil

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/KARAMAN
E-posta: uysal_idris@kmu.edu.tr

¹ Makalenin devamında “KB” olarak anılacaktır.

ve edebiyat araştırmacılarının değil; çeşitli sahalarda faaliyet gösteren bilim insanlarının da ilgisini çekmiştir. KB, bundan sonra da zengin içeriği ve Türkçenin tarihî seyrini aydınlatan dil kullanımıyla araştırmacılara yeni çalışmalar yapmak için esin kaynağı olacaktır.

KB, bugüne kadar Ármin Vámbéry, Wilhelm Radloff, Zeki Velidi Togan, Robert Dankoff, Ahmet B. Ercilasun başta olmak üzere birçok araştırmacının emek verdiği bir eserdir. KB'yi esaslı bir şekilde ele alan çalışmalar, Reşid Rahmeti Arat imzasını taşır. Arat, metnin önce tenkitli neşrini (1947), ardından Türkiye Türkçesine aktarma işini yapmıştır (1959). Onun yayımladığı metnin dizini, 1979 yılında Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından hazırlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercilasun 2009: 336-341).

Bu eser metin-çeviri-indeks şeklinde neşredildikten sonra onun Tenkitli Metin ve İndeks bölümleri, birtakım tahlil/tenkit/teklif amaçlı yazılara da konu olmuştur. Söz gelimi Semih Tezcan (1981); Eraslan, Sertkaya ve Yüce'nin beraberce yayımladığı İndeks'ten yola çıkarak eserin okunuşuna, sözlük ve dizinine ilişkin önerilerini içeren kapsamlı bir yazı kaleme almıştır².

Üzerinde çok sayıda araştırma/inceleme yapılmasına rağmen KB'de, hâlen gözden kaçmış, kesin bir sonuca bağlanamamış veya yeniden yorumlanması gereken hususlar vardır. Dikkatler bu hacimli metin üzerinde toplandığı zaman, araştırmacıların yeni bilgilere ulaşabileceği kesindir³. Eldeki yazının konusu, bugüne kadar Yong-Söng Li dışında kimsenin üzerinde durmadığı ve KB'de benzerlik, miktar/ölçü, karşı/karşılık, sebep işlevleriyle kullanıldığı tespit edilen “tuşı” (<tuş+ı) çekim edatıdır.

Türkçede Edatlar ve Çekim Edatları

Edatlar, Türkçenin dil bilgisi üzerine yapılan çalışmalarda birtakım görüş ayrılıklarının bulunduğu konulardan biridir. “Edat” teriminin kendisi, tanımı, kapsamı, alt başlıkları, bu tür yapıların özellikleri, benzer şekillerin edat kategorisine girip girmediği tartışılan hususların başında gelmektedir (Oruç 2011: 540). Yapılan çalışmalara bakıldığında zaman “edat” teriminin geniş anlamda çekim edatlarıyla (ilgeç) birlikte ünlem ve bağlaçları içine aldığı, dar anlamıyla ise yalnızca çekim edatlarını karşıladığı görülmektedir. Özönder-Barutçu (2011) ve Oruç'un (2011) sorun olarak dile getirdikleri de gerek geniş anlamıyla gerekse dar anlamıyla ele alınan edatların ortak meselesi olarak birleşmektedir.

² Tezcan'ın “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine” başlıklı yazısı Türk Tarih Kurumu'nca çıkarılan *Belleten* dergisinin 178. sayısında yayımlanmıştır. Bu kapsamda zikredilmesi gereken çalışmalardan bir diğerini Agop Dilâçar yapmıştır. Araştırmacının *Kutadgu Bilig İncelemesi* adlı eseri, ilk kez 1972 yılında yayımlanmıştır.

³ Bilim âleminin dikkatine sunulan son tespitlerden biri de Vahit Türk ve Uluhan Özalan'a aittir. Araştırmacılar “*Kutadgu Bilig*’deki *Sanı* Edatı Üzerine” (Bilig 2014, S 71) başlıklı yazıda benzetme görevli sanı (=gibi) edatına ilişkin bulgularını paylaşmışlardır.

Bu yazıda, Hacıeminoğlu (1992: 1) ve Oruç'un (2011: 540) da belirttiği gibi, daha doğru olduğu düşünülen "çekim edatı terimi" tercih edilmiştir.

Dil araştırmalarında "taki" (Banguoğlu 1998: 385), "son çekim edatı" (Ergin 2006: 365), "edat" (Korkmaz 2009: 1053, Ediskun 2010: 284), "ilgeç" (Gencan 2007: 493, Vardar 2007: 120), "ilgiç" (Deny⁴ 2012: 531), "sontaki" (Li 2004: 25, Johanson⁵ 2014: 44) terimleriyle de karşılanan çekim edatları; "yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer bakımından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimelerle cümledeki öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözcükler" (Korkmaz 2009: 1052). Bunlar, en yalın ifadesiyle, cümledeki işlevsel biçimbirimlerdir (Vardar 2007: 120). Dilde görev elemanı olarak kullanılmaları, bunların kalıplaşmış, donmuş ya da anlamca aşınmış sözler olmalarıyla ilgilidir (Efendioğlu 2007: 27). İşlevleri bakımından hâl eklerine benzeyen bu sözcükler, cümle içinde kendi başlarına bulunmazlar; daima öbek kurarlar (Erkman-Akerson 2008: 135). Öbek oluştururken her türlü ismin yanına gelebilirler. Başkalık, yer-yön, karşılaştırma, benzerlik, sebep, beraberlik, vasıta, miktar, zaman vb. bildirmek, bu yapıların öbekteki temel işlevleri arasındadır. Çekim edatları, ilişki kurdukları unsurlardan birleşme şekillerine göre birtakım çekim hâlleri isteyebilirler (Banguoğlu 1998: 385). Çoğu Türkçe olan bu sözcükler, fiillere eklenen zarf-fiil eklerinin yahut isimlere getirilen çekim eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuşlardır.

Türkçenin Söz Varlığında "Tuş" ve "Tuş"

Türkçenin tarihsel sözlükleri ve metinleri bugünün insanına/araştırmacısına tuş sözcüğü hakkında birtakım bilgiler sunarken aynı eserler, sözcüğe teklik üçüncü kişi iyelik ekinin getirilmesiyle elde edilen tuş biçimine dair yeterince bilgi vermemektedir. Dolayısıyla, tuş üzerine konuşurken hareket noktamız, tuş sözcüğünün yer aldığı kaynaklar olacaktır.

Yazıtlarda geçmeyen tuş sözcüğü (bkz. Tekin 2000), Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerden İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde "benzer, arkadaş" (Hamilton 1998: 226) anlamıyla yer almıştır. Araştırmacı, eşing tuşung biçiminde ikileme oluşturan bu yapıyı "eşin dostun" sözleriyle aktarmıştır. Bu sözcük için Caferoğlu'nun (1968: 254) sözlüğünde ise şu bilgiler kayıtlıdır: "eş, arkadaş; tesadüf, zaman, keyfiyet."

Tuş sözcüğü, Türkçenin ilk sözlüğü durumundaki *Divânü Lugâti't-Türk'te* (Atalay 2006: 659) üç farklı karşılıkla temsil edilmiştir: "denk, ögür, benzer (anınç

⁴ Bu terim, eseri çeviren Ali Ulvi Elöve'nin tercihidir. Özgün şeklinde "postposition" olarak geçmektedir.

⁵ Bu terim, eseri çeviren Nurettin Demir'in tercihidir. Özgün şeklinde "postposition" olarak geçmektedir.

tuş); karşı, bir şeyin karşısı, arnaç (ewim tuşu); kemer kayışlarının ucuna takılan altın veya gümüşten yapılmış toka⁶. Kâşgarlı'nın örnekleri, bize, tuşı (<tuş+ı) yapısının bir edat olabileceğini düşündürmektedir. Tuş, Karahanlı devrinin diğer eseri *Atebetül-Hakayık*'ta (Arat 2006: LXV) “eş” anlamıyla iki yerde görülür. Bunlardan ilki, bir ikileme (tuş teng) içinde geçerken diğeri bir benzetme edatı (anınç tuşı bolgay bu söznüng azı) gibi kullanılmıştır. Tuş, sahanın başka bir ürünü olan *Türkçe İlk Kuran Tercümesi*'nde (Ata 2004: 692) “denk, eş, benzer” anlamlarından başka “-a doğru, taraf” karşılıklarına da sahiptir (Ayrıca bk. Ünlü 2012: 834). Bu bilgiler, tuşu biçiminin Karahanlı dönemi eserlerinde benzetme, yönelme işlevleri olan bir çekim edatı olduğuna işaret etmektedir.

Tuş, Harezmi Türkçesi verimlerinden *Kıyasül-Enbiya*'da (Ata 1997: 654) “karşı, bir şeyin karşısı; denk, benzer” anlamlarındadır. Metinde 22 örneği olan bu sözcük, genellikle “karşı” anlamıyla işletilmiş ve isim tamlaması teşkilinde tamlanan rolü üstlenmiştir. “Denk, benzer” karşılıkları ise birkaç ikilemede (teng tuş gibi) görülmüştür. *Nebcül-Feradi*'te (Ata 1998: 438) dört yerde geçen sözcük, “karşı, bir şeyin karşısı” anlamında olup isim tamlaması kuruluşunda ikinci unsur olarak görev almıştır. Aynı sözcük, *Mukaddimetül-Edeb*'de (Yüce 2014: 116) “karşılık, bedel” anlamıyla üç kez zikredilmiştir.

Kıpçak sahasında diğer sahalara göre seyrek rastlanan tuş sözcüğü; bu metinlerde “eş; hiza, yan” anlamlarındadır (bkz. Toparlı, Vural ve Karaatlı 2007: 285). Çağatay metinleri, tuş sözcüğünün “taraf, yan, semt, canip, nezd; denk, eşit, benzer; kaba kuşluk vakti” anlamlarına sahip olduğunu göstermektedir (bkz. Ünlü 2013: 1164). Aynı sözcüğün tonlu şekli duş, dönem ürünlerinde “mukabil, eşit, denk” anlamlarıyla yer almıştır (bkz. Ünlü 2013: 309). Tuş sözcüğü Çağatay Türkçesinin söz varlığında oldukça geniş yer tutmasına rağmen metinlerde bunun edat işlevi yüklediğini gösteren bir örneğe rastlanmamıştır (bkz. Atay 2014).

Batı Türkçesinde tonlu-tonsuz şekilleriyle var olan tuş; bu metinlerde “cihet, yol, yön” anlamlarındadır (TDK 2009a: 1342-3). Bu sözcük, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça görülen “düş/tüş/tuş + etmek/eylemek/gelmek/kılmak/olmak” yapıları birleşiklerde “yönelmek; rast gelmek, karşılaşmak, tesadüf etmek” (TDK 2009a: 1346-1353) karşılıklarıyla kök anlamlarından birini çokça işletmiş durumdadır. Sözcüğün “eş, denk, benzer; uygun, münasip” anlamları ise *Kıssa-i Yusuf* (Karahan 1994: 2169), *Sübeyl ü Nev-Bahâr* (Dilçin 1991: 641), *Garib-nâme* (Yavuz 2000: 142), *Dede Korkut Oğuznameleri* (Tezcan ve Boeschoten 2012: 83)⁷ gibi Oğuz Türkçesinin ilk verimlerinde kullanılmış, bu anlam zamanla silikleşmiştir. Bugün Türkiye Türkçesi yazı di-

⁶ Sözcüğün bu anlamı, KB'de yalnızca bir beyitte (۲۱۳) tespit edilmiştir. Beyit şöyledir: yağız yir katındaki altun taş ol/kalı çıksa begler başında tuş ol (Arat 1991: 37)

⁷ Tezcan ve Boeschoten'in (2012: 83) tuş olarak okuduğu bu sözcük, Ergin'de (1997: 138) tüş şeklindedir.

linde işletilmeyen bu sözcüğün ağızlarda sınırlı bir kullanım alanı, ses yapısına göre yerleşmiş ve birbirinden ayrılmış karşılıkları vardır. Tuş, *Derleme Sözlüğü* (TDK 2009c: 3998) kayıtlarına göre bugün "eş, yoldaş, yaşıt" anlamlarıyla yalnızca Amasya'da yaşamaktadır. Onun tonlu biçimlerinden duş, "doğrultu ve yön" karşılıklarıyla Kastamonu ve Malatya'dan (TDK 2009b: 1608), düş ise "rastlantı" anlamıyla Isparta ve Antalya'dan (TDK 2009b: 1638) derlenmiştir. Türevlerinden biri olan duşamak (=beklenmeyen bir şeyle birdenbire karşılaşmak) Ankara'da (TDK 2009b: 1609), duşlamak (=rastlamak, rast gelmek) Çorum ve Tokat'ta (TDK 2009b: 1610) tespit edilmiştir. Niğde ve Bilecik'ten ise duşamada, duşamadı, duşamadıya, duşuna (=gelişigüzel, rastgele) şekilleri kaydedilmiştir (TDK 2009b: 1610).

Buradaki açıklamalar da gösteriyor ki Kâşgarlı'da üç karşılıkla temsil edilen tuş, devirlere/sahalara göre anlamlarından birini koyulaştırmış ya da silikleştirmiştir. Karahanlı ve Çağatay metinlerinde "eş, denk, benzer" karşılıklarının, Harezmi ve Oğuz ürünlerinde ise "karşı" anlamının belirginleştiği göze çarpmaktadır.

Kutadgu Bilig'de "Tuş" ve "Tuşı"

Sözcüğün kökü durumundaki tuş⁸; Eraslan, Sertkaya ve Yüce'nin (Arat 1979: 470) birlikte hazırladığı dizinde "eş, benzer, denk" anlamlarıyla yer almıştır. Sözcük, oradaki bilgilere göre metinde kök hâliyle ya da çekim ekli muhtelif şekilleriyle (tuşum, tuşung, tuşı, tuşınça, tuşlar) 57 kez geçmiştir. Bu yazının konusu olan tuşı ise metinde 29 örneğe sahiptir. Ancak bunlar dikkatle incelendiğinde eserde birbirinden farklı tuşı biçimlerinin bulunduğu, bunların da ayıklanmadan aynı maddeye alındığı anlaşılmaktadır.

İndeks'in tuşı maddesindeki örneklerden üçü, sözcük için belirtilen temel anlamlardan uzaktır. Bu yapı; 1627, 2308 ve 3754 numaralı beyitlerde "her zaman, daima" (=tutşı) karşılıklarına uygun düşmektedir. Nitekim, Arat'ın aktarması da bu mealde olmuştur. Dolayısıyla, bunlar İndeks'te tuş (=eş, benzer, denk) maddesi altında verilmemeli; İndeks'teki tutşı (Arat 1979: 475) başlığına gönderme yapılan ayrı bir tuşı maddesi olarak değerlendirilmelidir⁹. Di-

⁸ Etimoloji sözlüklerinde sözcüğün kökeni ve yapısına dair bir açıklama yapılmamış, yalnızca anlamı üzerinde durulmuştur. Räsänen (1969: 501) bu sözcüğü "karşı, eş, arkadaş" anlamlarıyla kaydederken Clauson (1972: 558) sözcük için "eşit, denk; karşı, yüz" karşılıklarını aktarmış; eş tuş, teng tuş (=arkadaş) biçimindeki ikili kullanımların yaygın olduğunu belirtmiştir. Eren'de (1999) bulunmayan bu sözcük için Güleensoy (2007: 935) farklı bir bilgiye yer vermemiştir.

⁹ KB'de "her zaman, daima, devamlı, durmadan" anlamlarına gelen tuçı (27), tutaşı (5), tutçı (32), tutşı (1) sözcükleri vardır. Bunları "tutşı" maddesinde ele alan Clauson (1972: 461-2); hepsinin aynı kökten geldiğini, ç ve ş seslerinin birbirine yakın olması hasebiyle sözcüklerin ç ve ş'li şekillere girebildiğini ve tercihin şiirdeki duruma bağlı olduğunu söylemektedir. Sözcüklerin kullanım sıklığına bakıldığı zaman ç'li biçimlerin baskın olduğu göze çarpmaktadır. Bu örneklerde iç seste ç>ş değişikliği yaşanmıştır. Tuçı ve tuşı biçimlerinde ise sözcük içindeki t ünsüzü düşmüştür.

zinde aynı maddede gösterilen bu sözcüklerin anlam ve işlev bakımından tutuşı sözcüğünden hiç farkı yoktur. Aşağıdaki örnekler benzerliğin tanıklarındır:

(2308) kişilik kılurka kişi bol tuşu / kişi mundag urdu kişilik ulu
 “İnsanca hareket etmek için sen daima insan ol; insan insanlığın temelini böyle tespit etmiştir.” (Arat 1998: 172)

(324) ökünçlög bolur tuşu övke işi / yazuklug bolur işte buşsa kişi
 “Öfkeyle kalkan daima pişmanlıkla oturur; insan hiddetlenince işinde yanılır.” (Arat 1998: 34)

İndeks’in tuşu maddesinde gösterilen örneklerden dördü (1933, 4359, 4889, 5543), sözcük için verilen “eş, denk” anlamlarına uygundur. Beyitlerden birisi, günümüz Türkçesine çevrilerek aşağıya alınmıştır:

(5543) negü tir eşitgil bağırsak kişi / bağırsaklıkı kör sözinge tuşu
 “İçten bağlı olan insan ne der, dinle! Onun bağlılığı (gönlü) sözüne (diline) denktir.”

Hatta bu sözcüğün 4359 numaralı beyitte anlam genişlemesi yoluyla “arkadaş” anlamı kazandığı düşünülmektedir:

(4359) ig ol kör kişike ölüm koldaşı / ölüm ol kişike tiriglik tuşu
 “Hastalık insan için ölümün arkadaşıdır. Ölüm kişiye hayat arkadaşıdır.”

***Kutadgu Bilig*'de Çekim Edatı Olarak Kullanılan “Tuşu”**

Tuşu sözcüğü aşağıdaki örneklerde çekim edatı işlevindedir. Yapısı “gibi” (<kip+i) edatıyla aynıdır. Tuş (=eş, benzer, denk) sözcüğünün sonuna teklik üçüncü kişi iyelik ekinin getirilmesiyle elde edilmiştir. Bu yapı, metinde yalın hâldeki sözcüklerden sonra “gibi, kadar, için”, yönelme hâli ekli sözcüklerden sonra ise “karşı/karşılık” anlamlarındadır. Çalışmada Arat’ın aktarımından yararlanılmıştır. Ayrıca, bazı örneklerde tuşu sözcüğünün işlevini doğru belirleyebilmek için beyitler düz cümle mantığında değerlendirilmiş, bu yolla yapılan çeviri de Arat’ın aktarımının altında yay/köşeli ayraç içinde verilmiştir.

a) Benzerlik işleviyle kullanıldığı beyitler (11)

Tuşu; aşağıdaki beyitlerde karşılaştırmaya dayalı benzerlik, karşılaştırmaya dayalı eşitlik/denklik, sebep-sonuç ilişkisine dayalı benzerlik ilişkisi kurmak suretiyle benzetme edatı olarak görev almıştır. Arat, bu sözcüğü iki beyit dışında,

"gibi, benzer" sözcükleriyle karşılaşmıştır. Arat'ın başka sözcüklerle izah ettiği iki örnekte yine "gibi, benzer" karşılıklarını düşünmek mümkündür:

(336) eşitgil negü tir biliglig kişi / biliglig sözi çın sevüg can tuşu

"Dinle, bilgili insan ne der: bilgili sözü, gerçekten, sevgili can gibidir."¹⁰ (Arat 1998: 35)

(884) kalı edgüke bolsa isiz kişi / isiz boldı kılkı ol isiz tuşu

"Eğer iyiye kötü biri arkadaş olursa, onun tabiatı da arkadaşınıninki gibi kötü olur." (Arat 1998: 74)

(Eğer kötü biri iyiye (arkadaş) olursa (onun) tabiatı, kötü (arkadaşı) gibi kötü olur.)

(2840) kayu nengke ıdsa tiriglik kişi / sevüg boldı ol neng sevüg can tuşu

"İnsan ömrünü hangi şeye sarf ederse, o şey sevimli can gibi kıymetli olur." (Arat 1998: 210)

(2986) kişi emgeki bilmegüçi kişi / kişi tip atamağı yılkı tuşu

"İnsan emeğini takdir etmeyen kimseye insan dememelidir; o, hayvana benzer." (Arat 1998: 220)

(İnsan emeğini bilmeyen kimse, insan diye adlandırılmamalı. O, hayvan gibidir.)

(3165) biliglig ukuşlug kişi ol kişi / anıngda naru barça yılkı tuşu

"İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir." (Arat 1998: 232)

(İnsan, akıllı ve bilgili kimsedir. Ondan başka herkes hayvan gibidir.)

(3902) tözü teprenürke tirilgü birür / tiriglik tuşu bu ölüm ol ıdur

"Bütün canlıların rızkını o verir; herkese hayat verdiği gibi ölüm de onun emri ile." (Arat 1998: 283)

([O] Bütün canlılara rızık verir, hayat gibi ölümü de o gönderir.)

¹⁰ Bu beyit şöyle de aktarılabilir: "Bilgili insan ne der, dinle! Bilgili sözü sevgili can dengidir." Burada sözcükler arasında denklik değil, benzerlik ilgisinin kurulduğu düşünülmektedir. Metnin şiir olması, bize bu imkânı vermektedir.

(4135) idi yakşı aymış biliglig kişi / bu söz tutsa asgı sav altın tuşu
“Bilgili insan çok güzel söylemiş; bu söze göre hareket eden kimse karşılığında saf altın bulur.” (Arat 1998: 299)

(Bilgili insan çok güzel söylemiş. Bu sözü tutarsan (onun) faydası saf altın gibidir.)

(4241) isizke katılma ay edgü kişi / isiz bolga kılking ol isiz tuşu
“Ey iyi insan, kötüye katılma; o kötünün tabiatı gibi seninki de kötü olur.” (Arat 1998: 306)

(Ey iyi insan! Kötüye katılma, (katılırsan) tabiatın o kötü gibi kötü olacak.)

(4324) kara kılka başsız kılınçı saşı / işi ködgi barça kılınçı tuşu
“Kara halkın hareketi başıboş ve tabiatı birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep tabiatı gibidir.” (Arat 1998: 312)

(5879) yanut birdi ilig ayur ay kişi / reva boldı hacet tileking tuşu
“Hükümdar cevap verdi: Ey hakiki insan, arzun, istediğin gibi kabul edilmiştir.” (Arat 1998: 420)

(6441) kanı ol kişig satgaguçı kişi / nelük boldı satgag kara yir tuşu
“Hani o başkalarına iftira eden adam, bu müfteri nasıl toprağa kalboldu.” (Arat 1998: 461)

(Hani insanlara iftira eden o kimse! Müfteri, nasıl kara yer gibi oldu!)

b) Karşı/karşılık işleviyle kullanıldığı beyitler (6)

Tuşu; aşağıdaki dizelerde karşı/karşılık ilişkisi kurarak çekim edatı görevi üstlenmiştir. Arat, örneklerdeki tuşu sözcüğünü “-A/-A karşı(lık)” yapılarıyla karşılamıştır:

(910) yakınlık kılur er kişiğe tuşu / yavuz bolmasa kılmaz edgü kişi
“İnsan insana daima yakın yaşar; kötü olmasa, iyi yapacak iş bulmaz.” (Arat 1998: 76)

(İnsan insana (karşı) yakınlık kurar. Kötü olmasa iyi kişi (iş) yapmaz.)¹¹

¹¹ Bu beyit bağımsız olarak düşünüldüğünde “Er kişiye dengi yakınlık kılar; kötü olmasa kişi iyi kılmaz.” şeklinde açıklanabilmektedir. Bu durumda tuşu çekim edatı, değil isimdir. Ancak beyit, metin bütünlüğü içinde ele alındığında Arat’ın çevirisinin daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

(1596) kişilikni kodma ay aslı kişi / kişilik kılı tur kişike tuşu¹²

"Ey asil insan, insanlığı bırakma; insanlara karşı daima insaniyetle muamele et." (Arat 1998: 123)

(2938) sevinme ked artuk erejlig kişi / bolur ahır emgek erejke tuşu

"Ey huzur içinde yaşayan bey, buna fazla sevinme; sonunda huzuru zahmet takip eder." (Arat 1998: 216)

(Huzurlu kişi! Çok fazla sevinme. Sonunda huzura karşılık/karşı zahmet vardır.)

(4182) işing hem tuşung bu katılgı kişi / yanutka yanut kıl işinge tuşu

"Derece itibariyle sana denk olan bu insanlar aralarına karışacağıın kimselerdir; onların hareket ve muamelelerine karşılık, sen de aynı muameleyi göster." (Arat 1998: 302)

(4554) negü tir eşit köngli alçak kişi / kişilik kılıglı kişilik tuşu

"Alçak gönüllü ve insanlığa karşı insanlık gösteren adam ne der, dinle." (Arat 1998: 329)

Tuşu çekim edatı, yukarıdaki beyitte öbek oluşturduğu sözcüğe eksiz (Ø) bağlanmıştır. Bunun vezin kaygısıyla olduğu sanılmaktadır.

(5892) kişi edgüsi kim kişiler başı / kişilik kılıglı kişike tuşu

"İnsanların iyisi ve insanların başı başkalarına karşı her vakit insanca hareket eden kimsedir." (Arat 1998: 421)

Arat'ın çevirisinden de anlaşılacağı üzere 910 ve 5892 numaralı beyitlerdeki tuşu sözcüğüne "daima, her zaman" karşılıklarını vermek de mümkündür. Böyle düşünüldüğünde bu örnekler, yukarıda zikredilen 1627, 2308 ve 3754 numaralı beyitlerde olduğu gibi çekim edatı değil, zarf görevindedir.

c) Miktar/ölçü işleviyle kullanıldığı beyitler (3)

Tuşu; Arat'ın "kadar, derecesinde, nispetinde" sözcükleriyle aktardığı aşağıdaki örneklerde karşılaştırmaya dayanan miktar/ölçü ilişkisi kurmak suretiyle çekim edatı görevi yüklenmiştir:

¹² Burada Arat'ın tercümesine de bakarak "Bu beyitteki tuşu yapısı 'daima' anlamında zarf olamaz mı?" şeklinde bir soru akla gelebilir. İlk bakışta böyle aktarım mümkün olmakla birlikte cümledeki "kılı tur-" süreklilik fiili bizi bu ihtimalden uzaklaştırmaktadır. Ayrıca, Arat'ın bu açıklamayı yaparken dizedeki tasvir fiilini de dikkate aldığı düşünülmektedir.

(1802) yana ma ay ilig ata alkışı / ogulka tegir ol sevinci tuşı
“Bir de ey hükümdar, çocuk ne kadar babasının rızasını alırsa o kadar onun duasına nail olur.” (Arat 1998: 137)

(Bir de ey hükümdar! Babanın duası, çocuğa sevinci [rızası] kadar ulaşır.)

(4308) kamug edgüke bol sen edgü kişi / isizke isiz bol ol isiz tuşı
“İyilere karşı daima iyi insan ol; kötülere karşı da kötülükleri derecesinde kötü ol.” (Arat 1998: 311)

(Sen bütün iyilere iyi insan ol. Kötüye kötülüğü kadar kötü ol.)

(5526) mungadsa ma edgü kılıklıg kişi / kılınç artatur hem ol edgü tuşı
“İyi tabiatlı insanın da muhtaç duruma düşünce iyiliği nispetinde hareketi kötüleşebilir.” (Arat 1998: 396)

(İyi huylu insan da muhtaç duruma düşünce davranışı, iyiliği kadar kötüleşir.)

ç) Sebep işleviyle kullanıldığı beyitler (2)

KB’de bazı beyitlerin yer yer yinelendiği görülür. Tuşı, tekrar eden şu iki beyitte sebep ilişkisi kurmakla çekim edatı işlevindedir. Arat, bu örnekleri Türkiye Türkçesine aktarırken “için” sözcüğünü tercih etmiştir. Beyitler şunlardır:

(2429-2525) bu erdi ay ilig özüm bilmiş / munukı ötüdüüm ayıtmış tuşı
“Ey hükümdar, benim bildiklerim bunlardır; sorulduğu için, işte arz ettim.” (Arat 1998: 181, 187)

Sonuç

Gerek tarihî Türk lehçeleri üzerine hazırlanan dil bilgisi çalışmalarında gerekse dile ilişkin monografik yayınlarda (bkz. Atay 2014, Eckmann 2003, Hacıeminoğlu 1992 ve 1996, Karamanlıoğlu 1994, Tiken 2004) böyle bir çekim edatından söz edilmemiştir. Bu çekim edatından ve işlevinden bahseden tek kaynak, Yong-Söng Li imzasını taşıyan *Türk Dillerinde Sontakılar* adlı çalışmadır. Li (2004: 504-505) eserinde bu biçimin (tuşı) “eş, denk” anlamındaki tuş sözcüğüne üçüncü kişi iyelik ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu ve Karahanlı metinlerinde yalın hâldeki sözcüklerden sonra “gibi, kadar” anlamında bir sontaki olarak kullanıldığını yazmıştır. Araştırmacı, KB’deki 2840, 3165 ve 5879 numaralı üç beyti örnek göstermiştir. Li’nin tespiti doğru olmakla birlikte eserin kapsamına bağlı olarak bir hayli eksik kalmıştır. Tuşı, KB’de yalnızca benzerlik işleviyle temsil edilmemiştir. Sözcük, başat olan bu görevinin yanın-

da yer aldığı öbekler içinde karşı/karşılık, miktar/ölçü, sebep ilişkisi kurmakla işlev alanını genişletmiştir¹³. Sözcüğün işlevinde yaşanan bu genişleme, onun kök anlamındaki çeşitlilikle bağlantılı olmalıdır.

Anlam (sözlük) unsuru olan bu yapının görev unsuru hâline gelişi, dilbilgiselleşmeyle ilgilidir. Dilbilgiselleşme, dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi hadisesidir (Vardar 2007: 72). Johanson (2014: 44), dilbilgiselleşmenin Türkçe için genel bir eğilim olduğunu, bağımsız sözcükleri bu yolla tekrar tekrar yenileyip dile kazandırdığını söyler. Bu, dilin kendi içinde yeni biçimler oluşturma ihtiyacından ortaya çıkar ve çoğunlukla bağımsız biçimbirimlerin bağımlı biçimbirimlere, yani edatlara, bağlaçlara, yardımcı fiillere, eklere dönüşmesi şeklinde gerçekleşir (Demirci 2008: 140-141). Tuş sözcüğü, üzerine aldığı iyelik ekinin kalıplaşmasıyla çekim edatı özelliğine bürünmüştür. Türkçede böyle değişimlerin örneği çoktur. Kimi edatlar (için, gibi), tasvir fiilleri (-Adur-, -Iver-), yazı dilinde (-yor), çağdaş lehçelerde ve özellikle ağızlarda şimdiki zaman eki olarak kullanılan birimler (-I yat-, Ip bar-)¹⁴ bunun canlı örnekleridir. "Tuşı" yapısının dilbilgiselleşme süreci, onun anlam dağarcığındaki karşılıklara uygun olarak gerçekleşmiştir. Ancak sözcükte işlev değişikliğinin yaşandığı da açıktır.

KB'de çekim edatı işleviyle kullanıldığı tespit edilen "tuşı" biçiminden yola çıkarak Sonuç bölümünde şunlar söylenebilir: KB, zengin içeriği ve tarihî kimliğiyle yeni araştırmalar yapmaya elverişli bir metindir. Eser dikkatle incelendiğinde birçok yeni bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır. Eserin dizini, Arat'ın vefatından sonra öğrencileri tarafından tamamlanarak bilim dünyasına sunulmuştur; ancak, İndeks'te yeniden değerlendirilmesi gereken maddeler vardır. Mesela tuş maddesi, gözden geçirilmeye muhtaçtır. Bu madde altında verilmemesi gereken örnekler ve biçimler buradan çıkarılmalıdır. Sözcüğün metinde kazandığı bağlamsal anlamlar (arkadaş gibi) da dikkate alınarak bu maddenin içi yeniden düzenlenmelidir.

İndeks'in ilgili maddesindeki "t.-ı" kaydı, tuşı sözcüğünün metinde 29 defa geçtiğini göstermektedir. Ne var ki buradaki örneklerden üçü (1627, 2308, 3754), "her zaman, daima, sürekli" anlamlarındadır. Bunlar için dizinde tuşçı maddesine gönderme yapılan ayrı bir tuşı maddesi oluşturulmalıdır. Dördü (1933, 4359, 4889, 5543) ise "eş, denk, benzer; arkadaş" anlamlarıyla mevcut

¹³ Korkmaz (2009: 1066), belirli temel bir görevi bulunan bir edatın kullanım biçimindeki işlev kayması yoluyla daha farklı işlev(ler)i de yerine getirebildiğini söyler ve bunu "işlev dallanması" terimiyle izah eder. Korkmaz bu düşüncesini örnekendirirken Türkiye Türkçesindeki benzerlik ilişkisi kuran edatlardan yararlanmıştır. KB'deki tuşı edatı da bu dallanmanın bir örneği olarak dikkatleri çekmektedir.

¹⁴ Şimdiki zaman için kullanılan şekiller, Türkiye Türkçesi ağızlarında özellikle Muğla ağızlarında çeşitlilik gösterir. Örnekler de adı geçen yöreden alınmıştır. (Geniş bilgi için bk. Akar, 2013: 141-156)

tuş maddesinin asıl üyeleridir. Kalan 22 kullanım, sözcüğün çekim edatı olduğu biçimlerdir. Bunlar da İndeks'te ayrı bir madde olarak temsil edilmelidir. Türkçenin tarihî metinlerinde kullandığı belirlenen çekim edatlarından biri de “tuş”dır. Benzerlik, bu edatın başat işlevidir. Bundan başka miktar/ölçü, karşı/karşılık ve sebep işlevleri de vardır. Bu yapının çekim edatı görevi üstlendiği metinler, KB başta olmak üzere Karahanlı devri eserleridir. Diğer sahalarda böyle bir kullanım ile karşılaşmamıştır. Bu çekim edatının Karahanlı dışındaki Türk yazı dillerinde olup olmadığını belirleyebilmek, detaylı çalışmalarla mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- Akar, Ali (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III* (İndeks), Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- (1991). *Kutadgu Bilig I* (Metin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1998). *Kutadgu Bilig II* (Çeviri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (2006). *Atebetül-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1997). *Kıyasül-Enbiya II* (Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1998). *Nehcü'l-Feradis II* (Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2004). *Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (2006). *Divanü Lügat-it-Türk*, Cilt IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atay, Ayten (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (1998). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutçu-Özönder, Sema (2011). “Türkçede Edat Kavramı”, *Türk Gramerinin Sorunları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.73-74.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: The Clarendon Press.
- Demirci, Kerim (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *bilig* 45, s.131-146.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Dilâçar, Agop (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-Bahâr*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Eckmann, Janos (2003). *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ediskun, Haydar (2010). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Efendioğlu, Süleyman (2007). “Edatların Sınıflandırılması”, *Erciyes* 353, s.27-29.
- Ercilasun, A. Bican (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Ergin, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- (2006). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erkman-Akerson, Fatma (2008). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Gencan, Tahir Nejat (2007). *Dilbilgisi*, Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- (1996). *Karabanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russell (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Çev. Nurettin Demir, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, Leyla (1994). *Kıssa-i Yusuf*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakular*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Oruç, Birsal (2011). "Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler", *Türk Gramerinin Sorunları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.533-542.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tezcan, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten* 178, s.23-78.
- Tezcan, Semih ve Hendrik Boeschoten (2012). *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tiken, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep ve Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009a). *Tarama Sözlüğü - II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2009b). *Derleme Sözlüğü - II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2009c). *Derleme Sözlüğü - V*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, Vahit ve Özalan, Uluhan (2014). "Kutadgu Bilig'deki Samı Edatı Üzerine", *bilig* 71, s.233-246.
- Ünlü, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Yavuz, Kemal (2000). *Garib-nâme*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (E-kitap)
- Yüce, Nuri (2014). *Mukaddimetül-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ABSTRACT

On the Postposition of “Tuşı” in *Kutadgu Bilig*

Kutadgu Bilig is one of the most significant works in the history of Islamic Turkish civilization. Although it has been examined numerous times until today, there are still some aspect in the work that are not noticed and investigated. This article focuses on a postposition named “tuşı” (tuş+ı). It is used 22 times as a postposition in the book. “Tuşı” is shown under “tuş” dictionary entry in the index prepared for this book. As a result of that, this postposition is not detected till today. It is produced by adding third singular possessive suffix to word tuş. Its possessive suffix played an important role during the word’s grammaticalization. Tuşı means “as”, “until”, “for” if it comes after nominative suffixes. It means “against”, “in return” if it is used after dative suffixes. Examples are seen at Karakhanid period works, which is not mentioned in studies yet. The only study that mentions this postposition is entitled *Türk Dillerinde Sontakılar* that belongs to Yong-Sōng Li. However, Li’s study has left many gaps that do not cover all the features of the postposition.

Keywords: Tuş, tuşı, grammaticalization, postposition, *Kutadgu Bilig*